

Л. А. Митрофанова-Керсанова

асп.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра диференціальної та експериментальної психології

ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ У ДІТЕЙ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ДОРОСЛИХ

Проведене емпіричне дослідження присвячено порівнянню механізмів психологічного захисту дітей старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку та їхніх батьків. Отримані дані дозволяють стверджувати як про більшу уразливість психологічного захисту у зрілої особистості, так і про більшу уразливість дитячої особистості із затримкою психічного розвитку відносно власної неадекватної захисної поведінки.

Ключові слова: індивідуальний розвиток, механізми психологічного захисту, інтенсивність захисних механізмів.

Емпіричне дослідження, присвячене вивченню психологічних особливостей психологічного захисту дітей із затримкою психічного розвитку та дорослих з їхнього найближчого оточення, включало три етапи.

На першому етапі проаналізована специфіка дитячих і батьківських захисних механізмів: виявлені відмінності у вираженості окремих механізмів матерів і батьків і проаналізовані причини цих відмінностей; виявлені особливості дитячого психологічного захисту порівняно з психологічним захистом дорослих; побудована і проаналізована ієрархічна шкала, що відображає частоту, з якою зустрічаються у дітей із ЗПР різні механізми психологічного захисту.

На другому етапі був вивчений вплив специфіки і інтенсивності батьківських механізмів психологічного захисту на побудову ними системи дитячо-батьківської взаємодії. Відповідні показники проаналізовані у дорослих членів сім'ї в цілому і окремо у матерів і батьків.

Третій етап був присвячений дослідженню внутрішньосімейних чинників формування психологічного захисту дитини із ЗПР. У цьому ключі вивчений взаємозв'язок захисних проявів батьків і дітей із ЗПР і проаналізований вплив особливостей дитячо-батьківської взаємодії на становлення механізмів психологічного захисту дітей із затримкою психічного розвитку. Обидва чинники вивчалися з урахуванням статеворольових особливостей батьків і характеру їх емоційної значущості для дитини.

Вивчення специфіки дитячих і батьківських захисних механізмів побудовано на основі порівняння середніх значень показників механізмів психологічного захисту та їх інтенсивності у батьків і дітей із ЗПР. У таблиці 1 наведені середні значення показників психологічного захисту матерів і батьків, на підставі яких виявлені достовірні відмінності за *t*-критерієм Стьюдента.

Таблиця 1
Порівняння середніх значень показників механізмів психологічного захисту та їх інтенсивності у матерів і батьків

	Показники механізмів психологічного захисту матерів і батьків (у абсолютних одиницях)					Інтенсивність МПЗ					
	Заперечення	Витискування	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Формув. реакції	Низька	Соц.-нормативна	Висока
М (матері)	6,71	5,02	8,45	3,95	5,18	4,23	6,13	4,79	1,43	5,23	1,34
М (батьки)	6,97	6,28	3,97	3,24	4,72	5,21	8,28	3,59	1,48	5,21	1,31
t (матері-батьки)	-0,46	-2,26*	7,14***	1,74	0,76	-1,96	-4,14***	2,25*	-1,45	0,95	0,74

Примітка: МПЗ — механізми психологічного захисту; М — середні значення; t — критерій значимості відмінностей Стьюдента; * — відмінності, значимі при $p = 0,05$; *** — відмінності, значимі при $p = 0,001$

Таблиця 2
Порівняння середніх значень показників механізмів психологічного захисту та їх інтенсивності у дітей із ЗПР та матерів і батьків

	Показники механізмів психологічного захисту дітей із ЗПР та батьків							Інтенсивність МПЗ			
	Заперечення	Витискування	Регресія	Компенсація	Проекція	Заміщення	Інтелектуалізація	Форм. реакції	Низька	Соц.-нормативна	Висока
М (діти)	0,35	0,26	0,23	0,38	0,26	0,13	0,48	0,36	1,42	4,67	1,91
М (дор.)	0,53	0,44	0,50	0,38	0,41	0,34	0,57	0,48	1,45	5,10	1,44
t (дор. — діти)	5,76***	7,05***	7,72***	0,03	4,55***	8,82***	2,86**	3,51***	0,18	1,89	-2,31*
М (матері)	0,52	0,42	0,60	0,39	0,40	0,33	0,50	0,48	1,45	5,22	1,33
t (матері — діти)	4,88***	5,79***	10,39***	0,19	3,83***	7,29***	0,76	3,12**	0,13	2,27*	-2,72**
М (батьки)	0,53	0,51	0,31	0,35	0,38	0,40	0,69	0,37	1,48	5,10	1,42
t (батьки — діти)	4,43***	5,64***	1,71	-0,80	2,46*	7,53***	5,16***	0,33	0,23	1,28	-1,74

Примітка: МПЗ — механізми психологічного захисту; М — середні значення; t — критерій значимості відмінностей Стьюдента; * — відмінності, значимі при $p = 0,05$; ** — відмінності, значимі при $p = 0,01$; *** — відмінності, значимі при $p = 0,001$

З таблиці 1 видно, що вираженість чотирьох з восьми механізмів захисту статистично достовірно відрізняє матерів і батьків. Найбільші відмінності відмічені у використанні регресії: матері несумірно частіше удаються до цього механізму, тоді як батьки більше схильні раціоналізувати і схематизувати загрозові щодо самовідношення переживання і думки, удаючись до інтелектуалізації (обидві відмінності достовірні при $p = 0,001$). Такий розподіл захисних механізмів відображає загальну соціальну установку на емоційність жінок і стриманість і розсудливість чоловіків, яка засвоюється ще в дитинстві в період статевої ідентифікації. Крім того, матерям більшою мірою властиве перетворення неприйнятних відчуттів в протилежні (формування реакції). Батьки з тією ж мірою достовірності ($p = 0,05$) частіше звертаються у відповідних випадках до витискування.

Щодо інтенсивності використання психологічного захисту, то за цим параметром відмінностей між батьками і матерями не спостерігається.

Таблиця 2 демонструє специфіку дитячих захисних механізмів в порівнянні з механізмами психологічного захисту дорослих.

Цікаво відзначити, що в інтенсивності використання психологічного захисту діти із ЗПП відрізняються тільки від матерів, але відмінність ця має вже протилежний знак: інтенсивність дитячих захистів значущо вище. Матері, таким чином, використовують механізми психологічного захисту частіше, ніж діти, але і виявляються більш здатними розташовувати їх в діапазоні прийнятного функціонування. Діти ж рідше, ніж дорослі в цілому, звертаються до психологічного захисту, але якщо використовують його, то виявляється велика вірогідність надінтенсивної його експлуатації, що представляє загрозу психічному здоров'ю дитини із ЗПП.

Побічно представлена картина свідчить як про більшу розвиненість психологічного захисту у зрілої особистості, так і про більшу уразливість дитячої особистості із затримкою психічного розвитку відносно власної неадекватної захисної поведінки.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на той факт, що в проведеному дослідженні не виявилось таких механізмів захисту, які взагалі не використовувалися б дітьми із затримкою психічного розвитку, що може бути використане не тільки під час надання консультаційної допомоги, але й в процесі адаптації цих дітей до соціального оточення з нормативним розвитком.

В результаті порівняння між собою середніх показників дитячих механізмів психологічного захисту нами була укладена рангова шкала захисних механізмів.

Завдяки адекватному методичному інструментарію нами був отриманий показник кількісної вираженості кожного механізму у окремо взятої дитини та по всій вибірці в середньому.

На основі порівняння між собою набутих середніх значень механізмів психологічного захисту за t -критерієм Стьюдента кожен з восьми досліджуваних механізмів отримав свій ранг популярності в системі психологічного захисту дітей із ЗПП (таблиця 3).

Таблиця 3

Таблиця рангів популярності механізмів психологічного захисту у дітей із ЗПР

МПЗ	Інтелектуалізація	Компенсація	Форм. реакції	Заперечення	Проекція	Витіскування	Регресія	Заміщення
Ранг	1	2,5	2,5	4	5	6,5	6,5	8

Примітка: МПЗ — механізми психологічного захисту.

Таким чином, найбільш популярними у дітей із ЗПР, згідно з отриманими даними, є такі механізми психологічного захисту, як інтелектуалізація, компенсація і формування реакції, тобто ті механізми, які взагалі не входять до числа «дитячих» форм захисту. Заперечення, хоч і потрапляє в першу половину ієрархічної шкали, все ж таки не є домінуючим в системі психологічного захисту дітей. Щодо висування в теорії на перші позиції механізми проекції, витіснення і регресії, то вони використовуються дітьми із ЗПР у нашій вибірці набагато рідше (відмінності між середніми значеннями всіх механізмів психологічного захисту першої половини таблиці і середніми значеннями всіх механізмів психологічного захисту другої половини достовірні при $p = 0,001$ і $p = 0,01$).

Вірогідна причина такого розузгодження з теоретичними даними криється в проблемі методів дослідження психологічного захисту взагалі і у відсутності такої інформації щодо дітей із ЗПР, зокрема. По-перше, більшість наявних методів дають лише непряму оцінку присутності у дитини тієї або іншої форми захисту. По-друге, найчастіше використовувані з метою вивчення захисних особливостей методи мають обмеження: одні не дозволяють отримати кількісний показник вираженості механізмів психологічного захисту (наприклад, САТ), інші — якісну специфіку цих механізмів (метод С. Розенцвейга).

Потрібно декілька докладніше зупинитися на причинах, які призводять саме до такої розстановки рангових позицій в даному дослідженні. Торкнемося лише найбільш і найменш популярних механізмів.

В контексті нашого дослідження інтелектуалізація як захисний механізм трактується як мисленнева схематизація, емоційна стриманість, а її основні поведінкові прояви у дітей із затримкою психічного розвитку включають старанність, сумлінність, дисциплінованість, індивідуалізм. У першому розділі нами були проаналізовані особливості ставлення дітей із ЗПР до матері та значущих дорослих, що в повній мірі відповідає спробі інтелектуалізувати (в нашому розумінні цього механізму) добре ставлення до них матері та інших значущих дорослих. Тому рангова популярність даного механізму психологічного захисту є зрозумілою і логічною. Крім того, перебування дитини із ЗПР у дитячому навчальному закладі передбачає, що до розвитку її логічного мислення пред'являються певні вимоги, здійснюється систематичний інтелектуальний розвиток під час спеціально організованих занять у ДНЗ.

Старший дошкільний вік є, як відомо, періодом найбільшої уваги до вимог і очікувань дорослих, що примушує дітей засвоювати і демонструвати деякі «дорослі» форми поведінки, однією з яких є схильність дитини цього

віку до систематизації пояснень мотивів своїх вчинків, навіть якщо пропонувані аргументи далекі від істини.

На наш погляд, навряд чи такий механізм психологічного захисту, як інтелектуалізація, обов'язково і далі буде лідируватиме в захисній стратегії дитини. Все залежить від організації процесу навчання та виховання з урахуванням індивідуальних особливостей дитини із ЗПР, які будуть створені у початковій школі. Але також очевидно і те, що даний період з урахуванням сучасних соціальних вимог є сензитивним для розвитку захисту за даним типом. І цю закономірність необхідно використовувати під час проведення коректувальних та виховних заходів.

Компенсація та формування реакції як механізми психологічного захисту у дітей із ЗПР мають рівні рангові значення (2,5) та займають друге місце після інтелектуалізації за домінуванням в системі психологічного захисту дітей із ЗПР. Поведінковими індикаторами захисної компенсації дитини із ЗПР у складних витуаціях, в тому числі у таких, коли значущими дорослими висловлюються сумніви у її спроможностях та здібностях, можуть виступати спроба виправлення або заміни об'єкту, що викликає відчуття неповноцінності, браку, втрати (реальної або уявної). Особливостями захисної поведінки в даному випадку можуть бути будь-які колекціонування (які дорослим здаються нікчемними), прагнення до оригінальності або агресивної поведінки тощо.

Діти із ЗПР дуже чутливі до ситуацій соціального неблагополуччя, наприклад, до втрати значущих відносин або до емоційного відкидання батьками. Специфічні форми компенсаторної поведінки в подібних ситуаціях починають розвиватися дуже рано, але і прояви компенсаторних форм захисної поведінки в ситуаціях відносного соціального благополуччя також не є несподіваним. І вихователі ДНЗ, які часто використовують як методи стимуляції дитини до якої-небудь діяльності прийом спонуки до змагання або прийом виклику, мимоволі сприяють розвитку захисту за типом компенсації у дітей із ЗПР.

Захисне формування реакції багатогранне. У реальній поведінці воно виявляється і коли дитина прагне поводитися правильно, навіть якщо цього не хоче, і коли вона проявляє ознаки сором'язливості під час спілкування з іншими дітьми або дорослими протилежної статі, і коли вона ховає своє бажання пустувати за дисциплінарною мораллю в адресу інших дітей. Процес статевої ідентифікації приводить до того, що саме в старшому дошкільному віці діти по-новому починають переживати своє тіло і пов'язані з ним особливості. Нове переживання, на яке накладаються певні коментарі дорослих, стає природною основою як для цікавості по відношенню до протилежної статі, так і для збентеження по відношенню до нього. А підкреслення правильної поведінки є нічим іншим, як позначеною вище потребою відповідати стандартам дорослих. Таким чином, вікові особливості дітей досліджуваного періоду розвитку містять всі умови для інтенсивного використання захисту за типом компенсації і формування реакції.

Дуже важливо, що одним з провідних чинників вираженості у дітей із ЗПР саме цих описаних механізмів психологічного захисту, є чутливість

дітей старшого дошкільного віку до вимог дорослих і прагнення відповідати їх стандартам.

Останні три місця в таблиці рангів займають механізми витискування, регресії і заміщення. На противагу захисту за типом інтелектуалізації, компенсації і формування реакції, поведінкові прояви даних механізмів якраз входять в суперечність з очікуваннями дорослих. Наприклад, витискування як механізм психологічного захисту виявляється, зокрема, у вибірковості пам'яті дитини: вона може добре запам'ятовувати те, що обіцяне їй, і не пам'ятати те, що обіцяла сама, поводитися так, як подобається їй, забувши, що ще вчора така поведінка завдавала неприємностей іншому. Безумовно, подібні прояви знайдуться в арсеналі будь-якої дитини, але пов'язані з ними необов'язковість і нечемність строго засуджуються вихователями. І це не дозволяє дитині часто удаватися до захисного витискування. Тобто спеціально організована виховна система у ДНЗ суттєво впливає на наявність у арсеналі дитини із ЗПР певних механізмів психологічного захисту. Регресія як механізм психологічного захисту припускає плаксивість, надмірну прихильність до дорослих, коверкання слів на зразок малюка. Така поведінка не вітається не тільки дорослими, але і однолітками. Механізм заміщення є аутсайдером в обговорюваному списку. Схильність відіграватися на слабкому, характерна для цього механізму психологічного захисту, несе в собі, як правило, агресивні дії (у відкриті або нишком). Більшість дорослих пред'являють досить жорсткі вимоги до регулювання дітьми своїх агресивних поривів і навчають дітей управляти ними. Забігаючи вперед, відзначимо, що до механізму заміщення звертаються частіше ті діти, батьки яких характеризуються низькою вимогливістю до них.

Таким чином, вираженість чотирьох з восьми механізмів захисту статистично достовірно відрізняє матерів і батьків (витискування, регресія, інтелектуалізація, формування реакції). Найбільші відмінності відмічені у використанні регресії: матері несумірно частіше удаються до цього механізму, тоді як батьки більше схильні раціоналізувати і схематизувати загрозливі щодо самовідношення переживання і думки, удаючись до інтелектуалізації; матерям більшою мірою властиве перетворення неприйнятних відчуттів в протилежні (формування реакції), батьки ж частіше звертаються у відповідних випадках до витискування. В інтенсивності використання психологічного захисту діти із ЗПР відрізняються тільки від матерів, але відмінність ця має протилежний знак: інтенсивність дитячих захистів значно вище (матері використовують механізми психологічного захисту частіше, ніж діти, але і виявляються більш здатними розташовувати їх в діапазоні прийнятного функціонування). Порівняно з дорослими, діти із ЗПР рідше звертаються до психологічного захисту, але у випадку використання виявляється надінтенсивна його експлуатація, що представляє загрозу психічному здоров'ю дитини із ЗПР. Побічно представлена картина свідчить як про більшу розвиненість психологічного захисту у зрілої особистості, так і про більшу уразливість дитячої особистості із затримкою психічного розвитку відносно власної неадекватної захисної поведінки.

Література

1. Батурич Н. А. Проблема «защитных механизмов» и переживание неудачи // Тезисы докладов конференции Уральского отделения общества психологов / Научные редакторы: В. С. Мерлин, В. В. Белоус. — Пермь, 1978, с. 72–74.
2. Гаврилова Н. В. Ідентифікація та відособлення в контексті проблеми сімейних відносин / Н. В. Гаврилова. — Матеріали Міжнар. науково-практ. конф. [«Актуальні проблеми практичної психології»], (Херсон, 23–24 квітня 2009 р.) / Херсонськ. держ. ун-т. — Херсон: Херсонськ. держ. ун-т., 2009. — С. 246–252.
3. Егорова Т. А. Педагогическая помощь родителям в формировании отношения к миру у старших дошкольников с задержкой психического развития: автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. психол. наук: спец. 19.00.08 / Т. А. Егорова. — СПб., 2006. — 21 с.
4. Корнілова В. В. Роль дитинства як особливого стану в контексті розвитку особистості / В. В. Корнілова. — Матеріали Міжнар. науково-практ. конф. [«Актуальні проблеми практичної психології»], (Херсон, 23–24 квітня 2009 р.) / Херсонськ. держ. ун-т. — Херсон: Херсонськ. держ. ун-т., 2009. — С. 566–575.

Л. А. Митрофанова-Керсанова

асп.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ОСОБЕННОСТИ МЕХАНИЗМОВ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ У ДЕТЕЙ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ВЗРОСЛЫХ

Резюме

Проведенное эмпирическое исследование посвящено сравнению механизмов психологической защиты детей старшего дошкольного возраста с задержкой психического развития и их родителей. Полученные данные позволяют говорить как о большей развитой психологической защите у зрелой личности, так и о большей уязвимости детской личности с задержкой психического развития относительно собственного неадекватного защитного поведения.

Ключевые слова: индивидуальное развитие, механизмы психологической защиты, интенсивность защитных механизмов.

L. A. Mitrofanova-Kersanova

Odessa national university of the name of I. I. Mechnikova
department of differential and experimental psychology

**FEATURES OF MECHANISMS OF PSYCHOLOGICAL DEFENCE
FOR CHILDREN TIME-LAGGED PSYCHICAL DEVELOPMENT AND
ADULTS**

Summary

The conducted empiric research is devoted comparison of mechanisms of psychological defence of children of senior preschool age time-lagged psychical development and their parents. Information is got allow to assert both about the greater developed psychological defence at mature personality and about greater vulnerability of child's personality time-lagged psychical development in relation to an own inadequate protective conduct.

Key words: individual development, mechanisms of psychological defence, intensity of nocifensors.